

13 גליון

מרץ 2009

אדר התשס"ט

רשות העתיקות

דבר עבר

www.antiquities.org.il

דבר עבר

עלון רשות העתיקות, גליון מס' 13/מרץ/2009/אדר תשס"ט

תוכן העניינים

- 3 דבר המנהל
- 4 על זהב ומטמונים
- 12 חדשות ארכיאולוגיות
- 14 מבזקונים
- 16 מנהל שימור- נעים להכיר
- 18 עתיקות שלא בכותרות
- 21 לזכרה של ענת גינצבורג
- 22 אתנחתא

דבר המערכת

דבר המנהל

דבר יו"ר מועצת רשות העתיקות

ח"י שמת קיומה של רשות העתיקות ראו הישגים גדולים. הרשות הצליחה לתפוס מקום מרכזי בעשייה הארכיאולוגית בארץ. היא לא הסתפקה בתפקידיה הסטאטוטוריים, והשכילה לקבל על עצמה פרויקטים חשובים, שהחדשים בהם מתבצעים בטבריה ובעכו. הרשות גם ידעה להתחדש פעם אחר פעם מבחינה ארגונית, יעלה את עבודתה תוך אימוץ טכנולוגיות מתקדמות, ולאחרונה אף הקימה את מינהל השימור ציון דרך חשוב בהתפתחותו של הארגון.

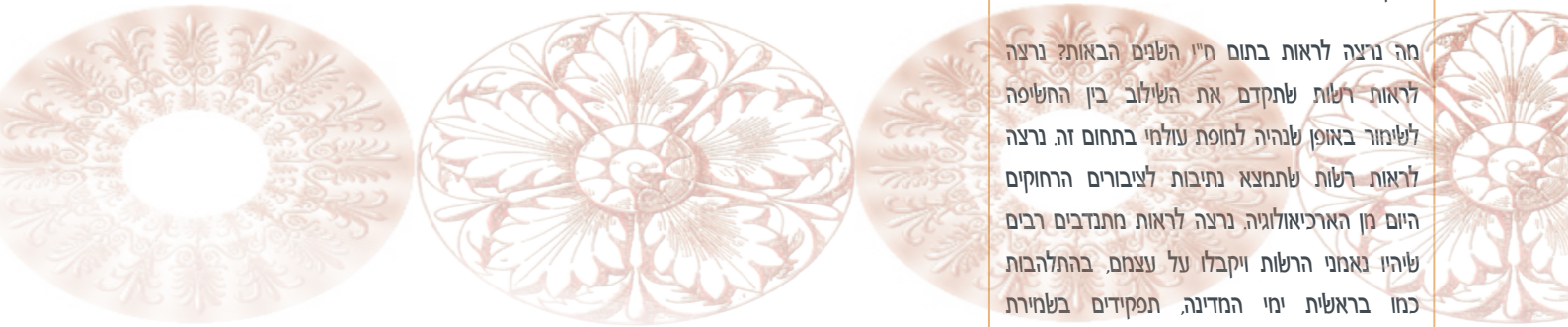
למרות מאמצינו, הבעיות היו, וממשיכות להיות, רבות. עדיין מצויים במקומותינו מי שרואים את הרשות כגורם מעורר חשש או אף עוין. נושא הארכיאולוגיה נותר זר לציבורים שלמים, ואף יש מי שרואה בארכיאולוגיה מכשיר פוליטי! אנו עדים מדי פעם להפרות חוק, ועדיין לא הצלחנו להדביר את שוד העתיקות. גם תקצובה של הרשות אינו מעוגן בצורה יציבה, וההנהלה חייבת להקדיש מאמצים רבים להבלחתו. בתוך הרשות פנימה עדיין לא מצאנו את הדרך למזער את חובות הפרסום.

מה נרצה לראות בתום ח"י השנים הבאות? נרצה לראות רשות שתקדם את השילוב בין החשיפה לשימור באופן שנהיה למופת עולמי בתחום זה. נרצה לראות רשות שתמצא נתיבות לציבורים הרחוקים היום מן הארכיאולוגיה. נרצה לראות מתנדבים רבים שיהיו נאמני הרשות ויקבלו על עצמם, בהתלהבות כמו בראשית ימי המדינה, תפקידים בשמירת העתיקות ובהבאת הארכיאולוגיה אל הדור הצעיר. נרצה לראות פתרון יסודי לבעיות התקציב. ומעל לכל נרצה לראות עבודה ארכיאולוגית שתשפוך יותר ויותר אור על עברה המסקן של הארץ לתקופותיה.

בעוד ח"י שנים, ובכן בשנת 2027, יעמוד בית הרשות על מכונו מזה זמן רב, ויתרום לנראותה של הרשות בקרב הציבור שלנו, וגם בקרב מי שמגיעים ארצה לביקור.

להוזה שלמנו יהיה - כך מותר לקוות -המשך מרתק.

ב"ז קדר

על זהב ומטמונים

זהב

ד"ר חוה כץ

הזהב הוא מתכת כבדה, מוצצת ונדירה. בלבע המתכת חופשית, אך המופע שלה אינו נקי אלא מלווה בעפרות ממתכות אחרות. התחלוקת האלקטרונים באלום המתכת ויציבותו הכימית, זיכו את הזהב בכינוי "מתכת אצילה". מבחינה כימית, הזהב כמעט שאינו משתנה: הוא אינו מתרכב עם החמצן באוויר בכל הטמפרטורות; והוא עמיד במים מתוקים ומלחים. משום כך, הזהב אינו זקוק לאקלים (בקרת טמפרטורה ולחות) בעת האחסון.

הזהב בלבע נראה בדרך כלל כגדי מתכת בתוך סלע או כגררי סלע מפוררים. הזהב הופק באמצעות חציבה, ולאחר מכן הוא נכתש ונשטף במים; גררי הזהב נאספו בספוגים או בצמר כבשים. הייצור כלל התכה של הזהב ויציקתו למטילים. הזהב גמיש וניתן בקלות לריקוע, למתיחה ולעיבוד. חפצי הזהב זכו לחקום חשוב בפולחן הדתי בקרב עמי העולם הקדום, והם סימלו עושר ומעמד חברתי.

בחפירות ארכיאולוגיות בעולם נמצא מגוון רחב של חפצי זהב: בבית קברות בוורנה שבבולגריה נמצא זהב מעובד מהאלף החמישי לפסה"ג; בקברי הפרעונים במצרים נתגלו תכשיטי זהב רבים החל מהאלף הרביעי לפסה"ג; ובכרתים ובאיי יוון נמצאו חפצי אמנות ותכשיטי זהב מהאלף השני לפסה"ג. גם בארץ נתגלו חפצים מזהב, למשל במערת נחל קנה שבמערב השומרון נחשפו שמונה טבעות עבות של זהב עם אלקטריום (במשקל כולל של קילוגרם אחד) מהאלף הרביעי לפסה"ג. הטבעות הללו דומות למטילי הזהב בציורי הקיר המצריים מהשושלת ה-18 מלמון חשוב אחר של תכשיטי זהב נמצא בתל אל-עג'יל מתקופת הברונזה המאוחרת. בישראל אין מרבצי זהב, ולכן סביר להניח שמקור הזהב בתקופות הקדומות היה מצרים השכנה.

משמעות הזהב בימי קדם

ד"ר אמיר גולני חפירות וסקר

(Aurora). אלת השחר במיתולוגיה הרומית. בעיני הקדמונים, הזהב הוא חומר קסום ומקודש: בתרבות האינקה בדרום אמריקה נחשב הזהב לדמעות השמש, ובתרבות המצרית הומשל הזהב לבשר האלים (והכסף - לעצמותיהם). שמו של האזור שממנו הפיקו המצרים את הזהב - נוביה (היום: סודן) - מקורו במילה המצרית לזהב, נוב (nb).

העושר והמעמד שקנה הזהב לבעליו הטריפו לעתים את דעתו של האדם והציתה את תאוותו להשיג את החומר הנכסף. אותה תאוה לזהב אחזה בלבם של הכובשים הספרדים, ושל הסוברים כי "הבהלה לזהב"

כדי ליצור מתכת קשה ועמידה לצבעה אחר: סגסוגת של זהב עם כסף (אלקטריום Electrum) יוצרת "זהב לבן"; ומסגסוגת של זהב ונחושת נוצר זהב אדמדם. במקרא יש שמות שונים לזהב, כגון פז, כתם, זהב טוב, זהב טהור, זהב מזוקק, זהב מופז, זהב סגור, זהב פרויים, זהב אפיר ועוד. חלק מהשמות הללו מתייחסים למקורות הזהב, וחלקם לאיכות שלו.

מקורו של הסימון הכימי של הזהב (Au) ככל הנראה בשמה של האלה אורורה

מבין כל המתכות, הזהב מסמל עושר ומעמד. ערכו של הזהב לאדם נובע לא רק מנדירותו ביחס לשאר המתכות, אלא מכך שהוא שומר תמיד על הבוהק שלו ואינו מתחמצן או מתכלה. תכונות אלו, וגם העובדה שאת הזהב אפשר לעבד בקלות יחסית כדי ליצור מחנו חפצים, קנו לזהב מעמד מיוחד בהיסטוריה האנושית ברחבי העולם.

הזהב בלבע מופיע כגררים או כגושים קטנים אשר משקלם הסגולי כבד יותר מן האבן, ולכן קל היה להפרידו ממנה. בצורתו הטבעית, הזהב מופיע עם כסף ולעיתים גם עם נחושת או ברזל. יש שמתכות אלו מותכים כסגסוגת יחד עם הזהב

ירושלים של זהב: עגיל זהב בן כ-2000 שנה, משלובץ פנינים ואבנים יקרות, התגלה בעיר דוד

עגיל זהב בן כ-2000 שנה, משלובץ פנינים ואבנים יקרות, התגלה בחפירות לעורכת רשות העתיקות בחניון גבעתי שבעיר דוד, בגן לאומי סובב חומות ירושלים. החפירות מתנהלות בשיתוף עם רשות הטבע והגנים ובמימון עמותת אלעד.

לדברי ד"ר דרון בן-עמי ויאנה צ'חנביץ, מנהלי החפירה: "העגיל השתמר בצורה מעוררת השתאות, עד שנדמה כי אך אתמול נוצר הנתונים הקיימים בידים כיום על אודות תכשיטים ותכשיטנות בעולם העתיק, מצביעים על כך שהעגיל שנתגלה בין חורבותיו של מבנה מן התקופה הביזנטית (המאות ב'–ה' לספירה) נוצר, ככל הנראה, כבר במהלך התקופה הרומית. בפרק הזמן שבין המאה האי לפני הספירה לראשית המאה הדי לספירה, תכשיטי זהב משלובצים באבנים יקרות ופנינים היו בשימוש ברחבי האימפריה הרומית - מהפרובינציות הרומיות במזרח ועד לבריטניה. אחד ממקורות האינפורמציה המפורטים והמרשימים ביותר שהשתמרו בידים מתקופה זו הם ציורי הדמויות שנתגלו בפאיום שבמצרים. ציורים אלו, שעיטרו את קברי החנוטים בפאיום, מציגים גלריה שלמה של דמויות הנפטרים כשהם לבושים במיטב מחלצותיהם ועדיים בתכשיטים יקרים. מעניין כי דמויות הנשים מפאיום עדייות עגילים ומחרוזות זהב המשלובצים על פי רוב פנינים ואבני ברקת, המזכירים להפליא את העגיל מעיר דוד, ויכר כי היו עשויים בטכניקה דומה".

ופולחניים. ערכו של הזהב הביא לא אחת לכך שתכשיטי או חפץ אחר צופה ברדיד זהב כדי ליצור אשליה של עושר. עם התפתחות המסחר, הפך הזהב גם לאמצעי תשלום. בתחילה, נקבע ערכו של הזהב בצורה גולמית או כפריט כנגד יחידת משקל מוכמכת, ובשלב מאוחר יותר, כמטבע.

אוסטרקון עם כתובת בעברית מתל קסילה - "זהב אופיר לבית דורון"

(the gold rush) במאה הי" דחפה את האמריקנים מערבה, לקליפורניה. יש אגדות רבות המדגישות את יוקרת הזהב, למשל האגדה על המלך היווני מידס (Midas) אשר כל מגע ידו הפך לזהב, או האגדה על אל-דוראדו (El Dorado). איש מצופה זהב שגר בעיר מוזהבת.

בארץ ישראל, העדויות הקדומות לשימוש בזהב הן מהתקופה הכלקוליתית, כעדות טבעות זהב יצוקות מנחל קנה. בגלל הקלות היחסית שבה אפשר לעבד את החומר, הזהב שימש ליצירת מגוון קישוטים, כמו תכשיטים, אשר הצביעו על עושרם של החיים והמתים ועל מעמדם. הזהב שימש גם ליצירת חפצים אחרים בעלי ערך, כמו פסלים שנועדו לתכשים ייצוגיים

מלמון מטבעות זהב מעיר דוד

דר דרון בן עמי/ חפירות וסקר

מלמון ובו 264 מטבעות זהב התגלה בחפירות לעורכת רשות העתיקות בחניון גבעתי שבעיר דוד, בגן לאומי סובב חומות ירושלים. החפירות באתר מתנהלות בשיתוף עם רשות הטבע והגנים ובמימון עמותת אלעד.

מאז החלו החפירות הארכיאולוגיות במקום לפני כשנתיים הן אינן חדלות מלספק גילויים מפתיעים המאירים באור חדש פרקים שונים בעברה של העיר. בימים אלו הולך ונחשף במקום מבנה מידות מרשים המתוארך למאה הז' לסה"ב בקירוב (סוף התקופה הביזנטית ראשית התקופה האומיית). בין חורבות המבנה נתגלה מלמון מטבעות גדול הכולל 264 מטבעות, כולם מזהב. לדברי ד"ר דרון בן עמי ויאנה צ'חנביץ, מנהלי החפירה באתר מלמון רשות העתיקות, "זהו אחד ממלמוני המטבעות הגדולים והמרשימים שנתגלו בירושלים - לבטח הגדול והחשוב לתקופתו. לשם השוואה ראוי לציין את מלמון מטבעות הזהב היחידי מן התקופה הביזנטית שנתגלה עד היום בירושלים ובו חמש מטבעות זהב בלבד".

על כל המטבעות מופיע דמותו של הקיסר הראקליוס (610-641 לסה"ב). בימיו של קיסר זה נלבעו מטבעות זהב מכמה טיפוסים, אולם כל המטבעות שנתגלו בעיר דוד שייכים לטיפוס אחד מוכר היטב: בצדו האחד מתואר הקיסר האוחז כדור עטור בצלב (Globus Cruciger), ובצדו האחר של המטבע - צלב. מטבעות אלו נלבעו בראשית ימי שלטונו של הקיסר, בין השנים 613-610 לסה"ב, שנה אחת לפני כיבושה של ירושלים הביזנטית בידי הפרסים (614 לסה"ב).

ברגע שנחשף המטבע הראשון, הוא בלט על רקע סביבתו. נקל לשער את ההתרגשות שאחזה בחופרים עת הוסיפו וגילו עשרות רבות של מטבעות זהב על הקרקע. באותו מקום שבו הם נפלו ונקברו לפני כ-1300 שנה. מאחר שלא נתגלו שברי כלי חרס צמוד למלמון, יש להניח כי הוא הוטמן בתוך נישא מוסתרת בקיר. עם התמוטטותו של הקיר כוסו המטבעות במפולתו.

מי היו בעליו של המלמון? מהו המבנה שבו הוטמן? מה גרם לחורבנו של המבנה ומנע מבעליו של המלמון לאספו? האם תאריך חורבנו של המבנה תואם את תקופתו של המלמון? חפירותו של המבנה המידות שנתגלה בו המלמון עדיין בראשיתה, והארכיאולוגים מקווים כי במהלך התקופה הקרובה ייאספו נתונים נוספים שיאפשרו מענה לשאלות אלו.

איסטרא בלגינא: *מלמונים של מטבעות זהב

גבריאלה ביכובסקיואוצרת מדינה

נאז ומעולם משלכו מטבעות הזהב את לבם של האנשים באשר הם. גם אנו, ארכיאולוגים ומומיסמטים, איננו יכולים להשאר אדישים מול ההתרגשות שבגילוי מטבע זהב בחפירה. הזהב הוא ה"אציל" במתכות: צבעו חם, מרקמו רך ונצנצו מיוחד. הזהב מצוי בלבע בצורה נקייה. הוא אינו נפגע מהאוויר ואינו חשוף לתהליכים כימיים, ולכן הוא משתמר לאורך אלפי שנים כמו חדש סגולותיו הרבות מעניקות לו מקום של כבוד בין המתכות.

"לא כל מה שנמצא — זהב", אך במקרה של מטבעות הזהב העתיקים אכן זהו "זהב טהור". רוב מטבעות הזהב מתגלים במלמונים: בהיעדר בנקים, האנשים שמרו את כספם במקומות מסתור בתוך בתיהם. לפעמים הוטמן חופן מטבעות בלבד ולפעמים — אלפי מטבעות. רוב המלמונים נטמנו בתוך כלי לשימוש יומיומי, כגון סירי ביטול, פכיות וברות חרס. לפעמים התגלו המלמונים בתוך ארנקים או צרורות. יש מקרים שבהם הצורה שבה התגלו המטבעות בשלח מעידה על כך שהם היו עלופים בפיסת בד אשר לא השתמרה. מטמון של 99 מטבעות זהב מהמאה הדי' לשה"ג, שנתגלה בעיר קיסריה, הוסתר בקופה שהוכנה משלבר אבן רחיים.

בארץ לא נתגלו מלמונים של מטבעות זהב שזמנם קדום למאה הדי' לשה"ג. ככלל, גילוי של מטבעות זהב יחידים מהתקופות ההלניסטיות והרומיות בארץ הוא נדיר מאוד. רוב המלמונים שנתגלו בחפירות ארכיאולוגיות שייכים לתקופה הביזנטית ולתקופות האסלאמיות (בעיקר מימי השושלת האומיית ועד לפאטלמית).

רוב המלמונים מהתקופה הביזנטית מורכבים ממטבעות בערך של סולידוס (solidus). מטבע שהוכנס לראשונה על ידי קונסטנטינוס הגדול והחליף את האוריאוס (aureus) הרומי. משקלו של הסולידוס היה 4.54 גרם (שווה ל-24 קראט). הסולידוס הפך למטבע התקן במערכת המונטרית הביזנטית ולפיו נסגרו עסקאות, שולחו משכורות ונגבו מסים בכל רחבי האימפריה. בנוסף הונפקו שני עריכים נמוכים יותר: הסמיסיס (חצי סולידוס) והטרמיסיס (שליש סולידוס) שאותם אפשר למצוא גם במלמונים בארץ בכמויות מעטות יותר. תכולת הזהב הנקייה של הסולידוס וציבותו הפכו אותו ל"דולר" של התקופה הביזנטית. בשנת 696 697 לשה"ג ביטל החליף עבד אל-מלכ את הסולידוס וקבע במקומו את יחידת המטבע

של דינר זהב אשר משקלו 4.25 גרם. רוב המלמונים מהתקופות האסלאמיות שנתגלו בארץ כוללים דינרי זהב וחלקיהם חצי ורבע (ראו כתבתו של רוברט קול על המטמון מרמלה).

אפשר לחלק את מלמוני הזהב לשלושה סוגים לפי נסיבות התמנתם:

1. **חסכומת:** מלמונים המייצגים הון אישי או ציבורי. בדרך כלל המטבעות נאספו לאורך זמן ולכן הרכבם הטרוגני ואינו משקף בהכרח את המטבעות שהיו במחזור בעת התמנתם (לדוגמה מטמון מאשקלון ברנע).

2. **קופות צדקה:** מלמונים שנתגלו ברובם בבתי כנסת עתיקים והם כספי התרומות או רכוש הקהילה. רוב המטבעות במלמונים מסוג זה עשויים מברונזה, זעירים, וערכם נמוך. אך יש מקרים שהקופות כללו מאות מטבעות זהב דוגמת מטמון בית הכנסת במרת שכלל 485 מטבעות, 245 מהם מזהב. מטמון נוסף ובו 14 מטבעות זהב בתוך פכית נחשף לאחרונה בבית הכנסת בדיר עזיז.

3. **מלמונים לשעת חרם:** מלמונים שנתמנו בעתות משלבר, כגון פלישות ומלחמות. בעליהם של המלמונים הסתירו את אוצרם עד שתחלוף הסכנה ולא זכו להחזיר לעצמם את המטבעות (למשל, מלמונים פאטלמים מחפירות הכותל שהוטמנו ערב כיבוש הצלבנים בשנת 1099). חלק מהמלמונים מלמדים על הרס רב שמקורו בתופעות טבע, כמו רעידות אדמה. מלמונים אחדים נטמנו בשל פחד מהחרמה על ידי השלטונות כתוצאה מרפורמה מונטרית שהוציאה מכלל שימוש מטבעות ישנים יותר (מטמון בית שאן). למלמונים אלה יש בדרך כלל אופי הומוגני, והם מייצגים את מחזור המטבעות שהיו בשימוש בעת התמנתם.

*הביטוי הציורי "איסטרא בלגינא קיש קיש קריא" (תלמוד בבלי, בבא מציעא פ"ה ע"ב) משווה למעשה בין שני סוגים של תלמידי חכמים: האחד דומה לכלי ריק שיש בו מטבע אחד בלבד ולכן הוא מרעיש מאוד, ואילו השני דומה לכלי מלא מטבעות שאינו מרעיש גם אם מטלטלים אותו. כוונת הפתגם לאדם שאין בו הרבה חוכמה אך הוא מרעיש הרבה יותר מחכמים ממנו (רי <http://www.safa-ivrit.org/milon/istra.php>). תודתי לתמר רבי-סלהוב על ההפניה למטבע לשון זה.

מתלמון תכשיטים מרמלה-מצליח

איילה לסטראוצרת מדינה

בשנת 2006 נערכה חפירת הצלה בצומת מושב מצליח, בקרבת רמלה, בניהולו של אלכסנדר און. בחפירה התגלה מתלמון מן התקופה הפאלימית ובו תשעה צמידים ואצעות עשויים זהב וכסף

בחפירה נחשפו שרידי התיישבות מהתקופה הרומית ועד לתקופה הממלוכית, כולל אזור תעשייה נרחב מהתקופה האומיית ובו כבשנים לייצור כלי חרס וזכוכית. היישוב מתאפיין בתכנון עירוני מוקפד של רחובות ובתים, וחצרות עם מערכות ניקוז ובורות מים. בין הבתים נחשף מבנה מרובע גדול (80X70 מ') מחולק לחדרים. בתחומו של מבנה זה נמצאו שני מתלמונים: מתלמון תכשיטים ומתלמון דיגרים (מטבעות זהב) בתוך פכית. עוד נמצאו במבנה פריטי מתכת, ובהם משקולות במשקלים שונים, כפות מאזניים זעירות וכף מאזניים גדולה. התכשיטים נמצאו שלובים זה בזה בתוך גוש אדמה גדול. במקור נארו המתלמון בפיסת בד שהתכלתה. המתלמון פורק ומוקה במעבדות רשות העתיקות ומשם הועבר למשמורת במחסני הרשות. במתלמון שלשה זוגות של צמידים ואצעות, שנועדו לקשט את פרקי הידיים, הזרועות והרגליים: זוג אצעות כסף, זוג צמידים כסף, זוג צמידים כסף וזוג צמידים עשויים זהב. כן נמצאו צמיד זהב; אצעות זרוע עשויה חישוק כסף שעליו תלוי בית קמע, וצמיד כסף פשוט עשוי חוט כסף מעובה בקצוות. מרבית הפריטים השתמרו במצב מעולה, למעט שני צמידים העשויים מלוחית כסף דקה. זוגות צמידים מוכרים בתקופה זו, למשל באיורים לכתב-היד של עבד אלרחמן אלצופ, המתוארך לראשית המאה הי"א לסה"ג, שם מתוארים כוכבי השבת כרקדניות עם תכשיטים על פרקי הידיים והקרטוליים, ובהם זוג אצעות.

האצעות והצמידים עשויים מלוחית שלוליה מקופלים בחלק הפנימי ונראים כקו תפר הסוגר את שוליה, פעמים עם תיקונים והלחמות לאורכו. לצמידים צורת צינור רחב במרכז, ההולך וצר כלפי הקצוות שם מעוצבות כדוריות. זוג אצעות הכסף וזוג צמידים זהב עשויים משני חלקים נפרדים: אלה חוברו במרכז הצמיד באמצעות לשונית שהושלחה בחריץ ומסמר שחיבר ביניהם. האצעות והצמידים נסגרו בציר ובלולאה שעוצבו בשני החלקים הכדוריים שבקצוות. אצעות הכסף וצמידים הכסף מעוטרים בתבליט: צמידים זהב זכו לעיטור מפואר ודקדקני יותר, למשל בסגורים המחופים בגרגרי זהב זעירים. הצמידים מעוטרים בכמה דגמים, כגון שריגים היוצרים תשליבים, ודגמים גיאומטריים וקווקוים המשמשים רצועות מפרידות בין הדגמים העיקריים. שלשה מן הצמידים מעוטרים במרכזם בכתובת בת שתי מלים: "ברכה ושגשוג". בית הקמע מעוטר בפסוקים מתוך סורה 22 בקוראן, לבית הקמע קצה אחד הניתן לפתיחה, ובו נהגו לשים פתק עם אותיות או מלים כדי להגן מפני פגעים ועין הרע. בתי קמע שצורתם גלילית עם לולאות לתלייה נמצאו בחפירות בארץ ובאיראן, ומוכרים מאוספים בעולם. אולם, זו הפעם הראשונה שנמצא בית קמע עם החישוק שעליו היה תלוי החישוק מעוטר בצדו החיצון בפסוק 255 מתוך סורה 2 בקוראן, פסוק המתאר את גדולת האל, את כוחו ואת בלבדיותו. לפסוק זה, כמו גם לפסוקים מסורה 22, חשיבות מיוחדת לחוסלמים, ושינון כל אחד מהם שווה בערכו לשינון חלקים מן הקוראן כולו.

סגנון העיטורים והכתובות מצביע על תאריך בתקופה הפאלימית. ייתכן כי המקום שבו נתגלה המתלמון הוא גם המקום שבו הוכנו פרטיו, זאת על סמך המשקולות הרבות שנמצאו במקום, הקשורות לחנות או לבית מלאכה סמוכים. זמנם של התכשיטים בעשורים הראשונים של המאה הי"א, אולי באמצע המאה הי"א לסה"ג, כאשר רמלה וסביבתה נהנו מאווירה של יציבות פוליטית וכלכלית, ולפני רעידת האדמה הקשה שפקדה את ארץ ישראל בשנת 1068 והרסה את העיר. דומה כי המתלמון הוסתר בעשורים האחרונים של המאה הי"א, בין אם לקראת כיבוש רמלה בידי התורכמנים בשנת 1076 או ערב כיבוש רמלה בידי הצלבנים בשנת 1099.

מה משמעות המתלמון? למה שימש? האם היה שייך לסוחר או לאדם אמיד? האם היה תוצר חסכמתי? של משפחה?

אופיו האחד של המתלמון והעדר תכשיטים אחרים, כמו עגילים, טבעות אצבע, חרוזים ואבנים יקרות, רומזים לכך שהפריטים הם פרי עבודתו של אומן או צורך תכשיטים היוו חלק מן הנדוניה של בנות. הסכמי אירוסין בין בנות לבני זוג שנמצאו בגניזת קהיר (המאות הי"א והי"ב לסה"ג) כוללים רשימות של בגדים, כלי בית ואביזרים, ואולם רשימת התכשיטים מופיעה בראש הרשימה. לצד סוג התכשיט מצוין ערכו, וכך מוזכרים צמידים ואצעות שמחירים שמונה-עשר, זוג צמידים מפואר מזהב שערכו עשרים-ושמונה דינארים. בתקופה הנדונה, התקיימה משפחה ממוצעת משני דיגרים בחודש, ולפיכך לפינתו מתלמון יקר ערך שמחירו "יסולא בפז".

מלמון המטבעות מחפירת מצליח

חברת קוליאוצר מדינה

בעת הקמת המחלק בכביש 431 בין המושב מצליח לעיר רמלה, גילה קבלן העבודות שרידים עתיקים במהלך בדיקת קרקע שגרתית. לאחר בדיקות ראשוניות, נערכו באתר חפירות נרחבות בשנים 2004 ו-2005 בראשותם של אלכסנדר און ופאני ויטל. החפירות במקום נמשכו עד שנת 2008 בניוהול של אמיר גורזלוני. באתר נחשפו שרידים מהתקופה האסלאמית הקדומה, לרבות מהתקופה הפאלימית.

השוללת הפאלימית היא שושלת שיעית שלטתה בין השנים 1910-1920 בצפון אפריקה, במצרים ובאזור ארץ ישראל סוריה ולבנון. תחת חסותם הפכה האימפריה הפאלימית, עם בירתה החדשה בקהיר, למרכז מסחרי ותרבותי של העולם האסלאמי, והיא קיימה קשרי מסחר ענפים עם מדינות מהודו עד המגרב, ומערב אפריקה ועד ביזנטיון ואיטליה.

בחפירה נתגלו מתקנים רבים וממצאים המעידים על כך שבאתר פעל אזור מסחר ומלאכה: תעלות ניקוז ובורות מים עמוקים; כלי חרס גדולים לאחסון נוזלים; ומערכות חדרים שלשימשו חנויות. בתוך כמה מהחנויות נמצאו ממצאים נדירים כמו כפות שקילה וכמות מרשימה של תכשיטים מפוארים מכסף ומזהב.

גילוי המלמון

בבוקר חם, באמצע חודש יולי 2005, גילו הפועלים בחלקו הדרומי-מערבי של האתר, בתוך אחת החנויות, כד חרס קטן שמתוכו בצבץ זהבו התערבותם המהירה של מנהלי החפירה הביאה להוצאת המלמון בשלמותו. תוך זמן קצר היה המלמון בדרך לירושלים בידיה של החופרת פאני ויטל, והיא מסרה

את המלמון לבדיקות ולצילום, ולתיעוד ראשוני בידי צוות ענף מטבעות.

גילויו של מלמון הוא אירוע נדיר בחפירות מציאתו של מלמון בתוך קופה — נדירה בהרבה, ומלמון אשר עדיין נמצא סגור בתוך כלי, שלם, כמו בסרט של אינדיאנה ג'ונס, הוא אירוע יחידאי — חלמו של כל ארכיאולוג, וכמובן של מומחה למטבעות. מיד הבנתי שיש לנו ביד משהו מאוד מיוחד, ושלא לא יזוהר אנחנו עלולים לפספס את הרגע הגדול מכולם - רגע התגלית על כן החלטתי שלא לפתוח את המלמון עד שנגייס מספיק כסף עבור סרט שיתעד כל שלב בבדיקה, וכן את פתיחת המלמון וזיהויו. שאלה גורלית אחת העיבה על המשך הפרויקט: האם הכד מלא במטבעות זהב או שמתחת לשכבה דקה של זהב יש רק מילוי עפר?

הודות לקשריה הטובים של פנינה שור, מנהלת תחום טיפול בממצאים, עם משלרת ישראל, הוזמנתי למעבדת החבלה של המשלטה בירושלים. הכד צולם שם באמצעות מכשיר - חזק למיועד בדרך כלל לפצצות. החבלן הסביר לי שחוסר השינוי בגוונים בתוך הכד, מלמעלה עד למטה, מצביע על כך שהכד מלא במטבעות זהב!!

בארכיאולוגיה צריך הרבה מאוד סבלנות ובעיקר כושר התמדה. כך גם במקרה של המלמון. לאחר אין ספור פניות לגורמים שונים, הגיע סוף-סוף, לאחר שנתיים, התקציב. לא מעט בזכות אותה סקרנות והתלהבות שאחזו בכלום לדעת מהי תכולת הכד (תודה מיוחדת לשלוחה מכאן לד"ר עוזי דהרי ולד"ר חוה כץ). יצאנו לדרך עם מפיק צעיר ומוכשר, ניב בן דוד. ראשית שבנו למעבדה, הפעם למעבדת ה- שבבית הספר לרפואת שיניים באוניברסיטה העברית בירושלים,

שם העמידה חברת "אור השן" לשרותינו מכונת רנטגן משוכללת לצילום ולהדמיה. הכד הונח בזהירות מרבית בתוך מתקן הסריקה. בהדמיית התלת-ממד אפשר היה לראות בבירור שכל החומר המצוי בכד הוא מתכתי, כלומר, הכד כולו מלא בזהב. לאחר מכן לקחתי את המלמון לפתיחה ולזיהוי במעבדה לשימור מתכות של רשות העתיקות בהר חוצבים בירושלים. בעבודה עדינה חשפה רעיה ויניצקי את המטבעות בה. אחר זה תוך תיעוד סדר הוצאת המטבעות לפי גובהם ומיקומם בכד. המטבעות הונחו במגש ממוספר והועברו לזיהוי ראשוני. על המטבעות כתובות בכתב ערבי קדום (כופי). מלבד השליט והמיטבעה חשוב היה בשלב זה לזהות את שנת ההגירה השנה האסלאמית שמתחילה עם הגירתו של הנביא מוחמד בשנת 622 ממכה למדינה — לצורכי תיארוך. השנה כתובה בכתב קטן מאוד, מסורבל וקשה לפענוח, ולכן נעזרתי באריאל ברמן, המומחה הוותיק והמנוסה ביותר למטבעות הללו בארץ. המסקנות שלעל מהבדיקה היו ברורות: לפי התאריך שהוטבע על המטבעות נמצא שהמטבע המאוחר ביותר הוטבע בשנת 1078, דהיינו בין רעידת האדמה הגדולה שפגעה ברמלה ב-29 במאי 1068, שבמהלכה נהרסו חלקים גדולים של העיר ונספו יותר מ-15,000 מתושביה, לבין שנתיים האחרונות של התקופה הפאלימית וכיבוש העיר בידי הסלג'וקים בשנת 1078 או בידי הצלבנים בקיץ 1099. בסופו של הסיבון נספרו למעלה משלוש-מאות מטבעות, פי

הבהלה לזהב

לנה קופרשמידט ורעיה ויניצקי

בעקבות חשיפתם המרעישה של מתלמי הזהב שנתגלו לאחרונה, עולה השאלה כיצד יש לטפל בזהב העתיק ולשמרו. אמנם הזהב הוא אחד משלוש המתכות האצילות והמתכת היציבה מכולן, אולם כיוון שהממצאים היו קבורים במשך מאות ואף אלפי שנים באדמה, יש לנקות מהם לכלוך, צמידה ומיני שומנים.

בשל ייחודו של הממצא ההתייחסות לכל ממצא זהב נעשית באופן פרטני, ולכן גם הבחינה הראשונית וגם הטיפול עצמו נעשים תחת מיקרוסקופ. אם הממצא מכוסה בכלוך קל, הניקוי ייעשה בדרך כלל בהברשה בעזרת מכחול דק ומחט. ניקוי השומנים למיניהם ייעשה באמצעות ממיסים, וצמידה עקשנית תוסר בעזרת טיפול כימי עדין. בחפירות הנערכות בחנון גבעתי בירושלים נחשף לאחרונה עגיל זהב משובץ באבן יקרה. במקרים שבהם תכשיט זהב משובץ באבני חן או בכל חומר אחר, הטיפול יהיה אך ורק מכני עדין.

לסיכום, אמנם הזהב היא מתכת אצילה, אך בשל רגישותה וייחודה הטיפול בה פרטני ועדין, ויש לעשותו במעבדת שימור בידי משמרים מיומנים.

האימפריה הפאלימית, האחראים לחלק מיצירות המופת של הציביליזציה המוסלמית.

שניים ממה שהערכתי כשהתחלנו לפתוח את הקופה.

משמעות המתמון

משקלם הכולל של המטבעות כ-400 גרם, דהיינו כ-40 דינרים. אוצר אמתי בהתחשב בעובדה שמטפחה פשוטה במצרים או בארץ ישראל יכלה להתקיים מסכום של שני דינרי זהב במשקל 4 גרם במשך יותר משנה שלמה.

המתמון הוא עדות בלתי אמצעית לכך שלבני התקופה השתמשו במערכת כספית מתוחכמת שכללה לא רק דינרי זהב גדולים לצורך תשלומים גדולים, אלא גם ערכים הרבה יותר קטנים. מרבית המטבעות הם חצי, רבע ושמינית דינרים, ואפילו מטבעות חתוכים בחתיכות קטנות לתשלומים יום-יומיים. המתמון מאשש את הידוע לנו ממסמכים בני התקופה, כמו מסמכי גניזת קהיר, על השימוש הנרחב במטבעות הללו בקרב כל האוכלוסיות ברחבי האימפריה הפאלימית.

למרות המיטבעות שנעל המטבעות מלמדים שהכסף בתוך הכד בא מכל קצווי האימפריה הפאלימית: מחופי תוניסיה וסיציליה, מרחלה ואף מטריפולי שבצפון סוריה.

המטבעות מתייחדות בגיוון בעיצוב, בדיוק הקליגרפיה ובאיכות המעולה של הזהב. הכתובות על המטבעות מהללות את האל, את נביאו, ואת שליטי הממלכה בשמות ובתארים רבים. כל אלה מעידים על הפריחה התרבותית היוצאת דופן בחצרות ח'ליפי

חדשות ארכיאולוגיות

שרידי חומת בת 2100 שנה נחשפה בהר ציון, ירושלים

תגלית מרגשת נחשפה בחפירה רחבת-היקף שנערכה בהר ציון בירושלים. שרידים מרשימים של החומה הראשונה של העיר מימי הבית השני (המאה הב לפני הספירה - 70 לספירה), שנבנתה בידי המלכים החשמונאים ואשר חרבה בימי המרד הגדול מעל לחומה זו נחשפו שרידיה של חומה מהתקופה הביזנטית (324-640 לספירה). שני קווי ביצור אלה תחמו את ירושלים מדרום בתקופות שבהן העיר הקדומה הייתה בשיא גודלה.

החפירה במקום נערכת מזה כשנה וחצי, בנייהו של הארכיאולוג יחיאל זלינגר מרשות העתיקות, בשיתוף רשות הטבע והגנים ובמימון עמותת אלעד, כחלק מתוכנית האב של גן לאומי טובב חומות ירושלים.

מטרת הפרויקט לשמר את האזור סביב העיר העתיקה של ירושלים כשטח תירות פתוח. קווי החומה התוחמים את הר ציון ממערב ומדרום נתגלו ונחפרו לראשונה בסוף המאה הי"ט (1894-1897) בידי משלחת מחקר בריטית, בראשות החוקר פרדריק גונס בליס ועוזרו הארכיטקט ארציבולד דיקי.

שילת החפירה שהם נקטו בה כללה חפירת מערכת של פירים שחוברו ביניהם במנהרות תת-קרקעיות שמרן לכן החיצון של חומות העיר. עם השנים כוסתה חפירתם באדמה, והארכיאולוגים שהגיעו לשטח לא הצליחו לאתר את מיקום השלוחים שחפרו קודמיהם הבריטים. החופר יחיאל זלינגר הצליח באמצעות השואה של מפות החפירה הישנה עם מפות מעודכנות של השטח היום, לאתר את המנהרה של המשלחת הבריטית באותה מנהרה מתור מזכרות של החופרים: נעל, ראש של מנרת גז ששימשה לאהרת המנהרות ואפילו שברי בקבוקי בירה וין מלפני 120 שנה. לדברי יחיאל זלינגר, מנהל החפירה מטעם רשות העתיקות: "איתור שתי החומות בהר ציון מאשש את השערתנו לגבי התרחבות העיר כלפי דרום בשתי התקופות הללו, כשירושלים הגיעה לשיא גודלה. בימי הבית השני הייתה העיר, והמקדש שבמרכזה,

מוקד עלייה לרגל של יהודים מכל העולם הקדום, ובתקופה הביזנטית, היא הייתה מקור משיכה לצליינים מצרים שבאו בעקבות סיפור חייו ומותו של משיחם. חשיפת החומה מהתקופה החשמונאית, וממש מעליה - קו הביצור מהתקופה הביזנטית, שזמנו 400 שנה מאוחר יותר, מוכיחה כי זהו המיקום הטופוגרפי הטוב ביותר להגנה על העיר. הממצאים מעידים שאף על פי שבזו החומה הביזנטית לא ידעו על קיומה של החומה מימי הבית השני, הם בנו אותה בדיוק באותו תוואי". לדברי זלינגר, "העובדה ששרידי החומה הראשונה השתמרו לגובה של שלושה מטרים, לאחר 2100 שנה, מדהימה. זהו אחד הקטעים היפים והשלמים של בנייה בסגנון חשמונאי בירושלים".

מפעל להפקת שמן מהתקופה הביזנטית, אחיהוד

מפעל ייחודי ומרשים להפקת שמן מהתקופה הביזנטית (המאות ה-5 וה-6 לספירה), מהגדולים שנחשפו עד כה בארץ, נתגלה לאחרונה בחפירות בדיקה של רשות העתיקות במושב אחיהוד שבגליל המערבי, בקרבת העיר עכו. החפירות נערכו כחלק מתוכנית להרחבת היישוב.

לדברי מיכאל כהן, מנהל החפירה: "שרפה עזה שהתחוללה בבית הבד במאה ה-5 לספירה, ששרידיה ניכרים היטב בקירות המבנה, החריבה את המבנה והוציאה אותו מכלל שימוש. אירוע זה שימר פרטים רבים בבית הבד" במרכז המבנה נחשפה מפרכה מרכזית (אבן עגולה גדולה), אשר עליה הונחה אבן ריסוק (ממל) אל צורה של אבן הריסוק רתמו בהמה שהסתובבה סביב המפרכה וכך חסקה הזיתים. לאחר ריסוקם ושבריתם, הועברו הזיתים לסחיטה בעקלים (סלים קלועים מאריג גס או חבלים) שהופעלו עליהם לחץ באמצעות מכשלים. כתוצאה מפעולה זו נסחט השמן, הסלים שימשו כמסננת: הנודים טפטפו חוצה, והגלעינים והפסולת נותרו בסלים. במקום נחשפו שלושה משלוחי סחיטה שהופעלו באמצעות מכשלי בורג ומשקולות אבן שהייתה מחוברת בקצה קורה. לצדי משלוחי הסחיטה נחשפו בורות איגום, בורות שיקוע ובריכות נוספות ששימשו להפרדת השמן מן המוחל (המוזל הלא-שמנוני שמפיקים הזיתים).

לצד מתקני הפקת השמן, נחשפו שני מכלים בנויים ששימשו לאחסון השמן והשתמרו באופן נדיר עד לראשיתם. קיבולתם של שני המכלים יחד כ-20,000 ליטר. המכלים רוצפו ברצפות פסיפס וטויוו בלתי ראש הקור המפריד בין שני המכלים רוצף בפסיפס שחלקו מעוטר בדגם גיאומטרי וחלקו נושא כתובת ביוונית שטרם פוענחה.

מטבע כסף לתשלום מס מחצית השקל נמצא בתעלת הניקוז הראשית של ירושלים מימי הבית השני

בחפירה שנערכה באזור עיר דוד, בתחומי "גן לאומי טובב חומות ירושלים", -התגלה מטבע כסף עתיק ונדיר בתעלת הניקוז הראשית של ירושלים מימי הבית השני. המטבע, שערכו שקל, שימש לתשלום מס מחצית השקל לבית המקדש בימי הבית השני. החפירות נהלו בידי אלי שוקרון מרשות העתיקות ופרופ' חני רייך מאוניברסיטת חיפה, מטעם רשות העתיקות, רשות הטבע והגנים ועמותת אלעד.

החוקר אלי שוקרון העריך כי "בדיוק כמו שהיום מפלים לנו לעתים מטבעות מהכיסים ומתגלגלים לפתחי הניקוז שבצדי הכבישים, כך גם לפני כאלפיים שנה, עבר אדם בדרך לבית המקדש, והשקל שעליו התכוון לשלם את מס מחצית השקל מצא את דרכו לתעלת הניקוז".

מקורה של המצוה לשלם מס מחצית השקל לבית המקדש בפרשת "כי תשא" בספר שמות 16:16: "כי תשא את ראש בני ישראל לפקדיהם ונתנו איש כפר נפשו לה בפקוד אתם. מחצית השקל העשיר לא ירבה והדל לא ימעט. ולקחת את כסף הכפורים מאת בני ישראל ונתת אותו על עבודת אהל מועד והיה לבני ישראל לזכרון לפני ה' לכפר על נפשתיכם".

בזמן הקמת המשכן נצטוו בני ישראל לתת תרומת חובה של מחצית השקל לבנינו סכום צנוע זה אפשר לכל בני ישראל, מכל המעמדות הכלכליים, להשתתף בהקמת המשכן. גם לאחר שנשלמה הבנייה, נמשכה גביית מחצית השקל לצורך רישות קורבנות ציבור ולחידוש חפצים במשכן. הגבייה החלה בא באדר מדי שנה, אז "הכריזו על השקלים" - כלומר על תחילת מבצע איסוף הכסף, ונסתיימה בא בניסן, אז החלה שנת תקצוב חדשה במקדש, וחודשה קניית קורבנות הציבור.

למרות חשיבותו של מס מחצית השקל בכלכלת ירושלים מימי הבית השני, רק שבעה מטבעות של שקלים וחצאי שקלים מחיטבעת צור נמצאו עד כה.

ארון קבורה מימי הבית השני שעל מכסהו חרותה הכתובת "בן הכהן הגדול"

בחפירות מצפון לירושלים נחשפה תגלית ייחודית: שבר מכסה (06 מ' אורך, 048 מ' רוחב) של ארון קבורה (סרקופג) המעוצב היטב מאבן גיר קשה. על השבר חרותה כתובת "בן הכהן הגדול". בכתב מרובע האופייני לימי הבית השני. החפירות במקום נערכו בידי יחידת קצין מטה ארכיאולוגיה של המנהל האזרחי ביהודה ושומרון, בניהולם של נפתלי איזיק ובנימין הראבן, במסגרת חפירות ההצלה לאורך קו התפר, הנערכות במימון משרד הביטחון.

בשלהי ימי הבית השני שרתו במקדש כוהנים גדולים רבים, ולכן אין לדעת למי מהכהנים שייך ארון הקבורה. מבין הכוהנים שלישו במקדש בפרק הזמן שבין השנים 30-70 לספירה, אנו מכירים את הכהן כיפא, תיאופילוס (ידידיה) בן חק, שמעון בן ביתוס וחק בן חק.

במהלך החפירה, נתגלו מבני ציבור ומגורים, מתקנים חקלאיים, בריכות ובורות מים, המתוארכים משלהי ימי הבית השני ועד לתקופה האסלאמית הקדומה.

אזור ארץ בנימין מוכר בספרות המקצועית כמקום מושבם של הכוהנים עוד מימי הבית השני. באזור זה, בדומה לישלובי הפריפריה של ירושלים היום, גרה אוכלוסייה אמידה שהתפרנסה בעיר המרכזית ירושלים. האתר שנחשף הוא בית אחוזה של אחד הכוהנים הגדולים ששרת בקודש בימי הבית השני. סביר להניח שבנו של אותו כוהן גדול שנזכר בכתובת נפטר בעת שאביו שירת עדיין ככוהן הגדול בירושלים. נראה גם כי כוהן גדול זה ושאר בני משפחתו נקברו באחוזה שנחשפה כאן, אולם טרם נתגלו ממצאים מספיקים המאששים השערה זו. יש לציין כי שבר המכסה לא התגלה באחוזה עצמה, אלא בשפכים של השרידים המאוחרים.

נראה שהשבר נשדד כבר לפני כ-1000 שנה, ושלי שולב במבנה המוסלמי המאוחר שלקם על חורבות הבתים מימי הבית השני.

גולגולת בנות 9000 שנה נחשפו ביפתחאל

בחפירות שנערכו באתר הארכיאולוגי יפתחאל, סמוך לצומת המוביל בגליל התחתון, נתגלו שלוש גולגולות יוצאות דופן מתקופת האבן החדשה (התקופה הניאוליתית הקדם-קראמית ב). הגולגולות, בנות 9000-8000 שנה, נלמנו בבור סמוך למבנה ציבורי רחב ממדים. החפירות באתר נערכו מטעם רשות העתיקות במסגרת עבודות שימור החברה הלאומית לדרכים לקראת הקמת מחלף בצומת המוביל בצפון.

לדברי ד"ר חמודי חלאילה, מנהל החפירה: "הגולגולות נמצאו כשהן מכוסות (מפוסלות) - תופעה המזוהה עם תקופת האבן החדשה. המנהג כלל שחזור פני המת על כל מרכיביו באמצעות פיסול על הגולגולת בחומרים מגוונים כמו טיח יעודי. יש לציין כי לא תמיד שחזור חלקי הפנים נעשה בהתאמה למיקומם האמתי בגולגולת. בגולגולות שנמצאו בחפירה האף שחזור במלואו, הפה הובלט, והעיניים שחזורו באמצעות הספת שלוש צדפות בכל ארובת עיניים. יתר חלקי הפנים שחזורו במסכת טיח". הגולגולות נמצאו בבור, סמוך למבנה מלבני רחב-ממדים שקירותיו נבנו מלבני בוץ ורצפתו עשויה טיח עבה ומשובט. במבנה בלטו במיוחד שלקעים ברצפה שנאלטמו בשלב מאוחר יותר. לדברי ד"ר חלאילה, נראה שלקעים אלה שימשו קברים מתחת לרצפות מנהג הקבורה או היה להניח את המתים מתחת לרצפות הלוח, בתוך המבנים. כעבור זמן מה, נהגו אנשי המקום לחפור שוב את בור הקבורה, לנתק את הגולגולת מיתר השלד, ולכסות את השלד. בהמשך הם נהגו לכייר את הגולגולת בדמות הנפטר ולשמור אותה בבית מנהג זה ידוע בספרות כפולחן האבות, כאשר הגולגולת המכוסה היא למעשה הדמות שנשמרת בתודעת היורשים, ומנחה אותם בהחלטות השונות בחיי היום-יום. עדויות מאתרים בני זמנו של האתר יפתחאל מצביעות על כך שהגולגולות המכוסות הונחו על מדפים או ספסלים שנבנו במיוחד למטרה זו בתוך המבנה. לאחר תקופה מסוימת השתרש מעמדו של היורש בחברה ופחת הצורך בדמות האב, ובלקס נוסף, הולמנה הגולגולות בבור נפרד, בתחום המבנה או בסמוך לו.

שלוש הגולגולות המכוסות שנמצאו ביפתחאל מצטרפות לכ-15 גולגולות דומות שנמצאו עד כה ביריחו, בביישמן, בכפר החורש, בעין עוזאל בירדן, ומאתר הסמוך לדמשק.

חותם עברי נדיר מימי הבית הראשון נתגלה ברחבת הכותל המערבי, ממערב להר הבית

בחפירות שעורכת רשות העתיקות בחלקה הצפון-מערבי של רחבת הכותל המערבי בירושלים, ביוזמת הקרן למורשת הכותל המערבי, נתגלה חותם עברי מרשים ונדיר משלהי ימי הבית הראשון. החותם נמצא במבנה המתוארך למאה השביעית לפני הספירה - ימי המלכים מנשה ויאשיהו.

לדברי מנהלת החפירה, שלומית וקסלר-בדולח, "החותם, שהשתייך כנראה לאדם פרטי, עשוי אבן שחורה. צורתו אליפטית, ומידותיו 1.4*1.2 ס"מ. על החותם חרותה דמות קטלת היורה בחץ וקשת. שמו של הקטל חרטל לצדו בכתב עברי קדום "לחגב", כלומר "של חגב". השם חגב מזכר במקרא בספר עזרא 6:46 וכן במכתבי לכים שאף הם מימי הבית הראשון. חותמות מסוג זה היו שייכים לרוב למשאי משרה ממלכתית או ציבורית. בתקופה זו נהגו לכתוב מכתבים על קלף או נייר פפירוס, לגלגל אותם, ולחתום אותם באמצעות פיסות טין שנשא את שמו או תוארו של כותב המכתב".

החותם נשלח להערכת המומחים פרופסור בנימין זאב מאוניברסיטת תל אביב וד"ר טלי יורק מהאוניברסיטה לדבריהם, דמותו של הקטל קיראשורים, בת בליתו נראים קשתים וקשת דמות בפרופיל: הוא ירכלגול הימנית השמאלית פניו מעוצבים בעזרה סכמתית, ארְגוֹפּוֹלּוּבּוֹ, ובעיקר שרירי ידיו ורגליו, מובלטים. רגליו יחפות, תלבושתו כוללת סרט על ראשו, וחצאית מעטפת למותניו. על גבו תלויה אשפת חיצים שרצועותיה מתוחות על חזהו החשוף. בידיו אחוז הקשת בחץ וקשת. ידו הימנית מתוחה לפניו ואוחזת את הקשת, בעוד ידו השמאלית מתוחת לאחור את החץ. החותם "יחודי, ומתייחד בכך שזהו החותם הפרטי היחיד הנשאר שם עברי ומעולר בסגנון אשורי. החותם מעיד על השפעה אשורית חזקה שנתקיימה בירושלים במאה השביעית לפני הספירה. מקובל להניח כי בעלי חותמות פרטיות היו נושאי משרה ממלכתית. ניתן להציע שבועל החותם - חגב, אשר בחר להציג את דמותו כקשת עברי בהשפעה אשורית - כיהן בתפקיד צבאי בכיר בצבא יהודה.

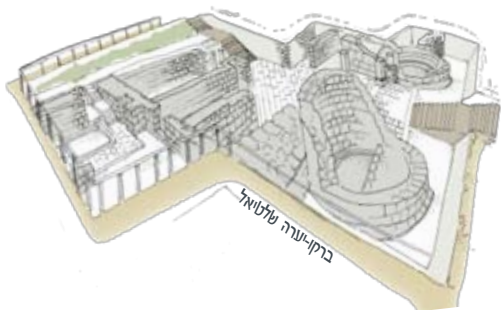
במבנה שבו נתגלה החותם של חגב נתגלו עוד חותמות עבריות של משאי משרות ציבוריות, וכן כעשר טביעות ממלכתיות על גבי ידיות של קנקני אגירה לשמן וליין. לדברי שלומית וקסלר-בדולח, "מבנה זה נבנה לרגל העיר העליונה, במרחק של כמאה מטרים מהכותל המערבי, והוא משקיף אל הר הבית. קירות המבנה נשתמרו לגובה מפתיע של כחמישה מטרים. האיכות הגבוהה של בנייתו והממצאים שנחשפו בתוכו מעידים שדייריו היו בעלי מעמד חשוב בירושלים בשלהי ימי הבית הראשון".

גן ארכיאולוגי-חינוכי הוקם בתל יקנעם

גן ארכיאולוגי-חינוכי הוקם בתחום תל יקנעם. הגן הוקם, בשיתוף עם תלמידי יקנעם והוא יופעל ויתחזק על ידם. הגן מיועד לשמש אתר לימוד ובילוי לילדי המקום ולתושבי, בשמירה על עתיקות האתר. את הפרויקט יזם סימון אלפסי, ראש עיריית יקנעם, והוא מתבצע במימון העירייה, באמצעות תחום שימור והמרכז הארכיאולוגי-החינוכי ברשות העתיקות. בפיתוח האתר לוקחים חלק כל ילדי

קנעם, משכבות בית הספר היסודי ועד לתלמידי התיכון. לכל קבוצת גיל הותאמה תוכנית לימוד ופעילות בהתאם ליכולותיה, ומשולבת פעילות לימודית חווייתית בכיתות הלימוד ובשטח.

חצר לימוד ייחודית נחנכה בחטיבת היובל בראש העין

בחטיבת ביניים "היובל" שבראש העין נחנכה חצר לימוד חדשה, ייחודית במינה. החצר תאפשר לתלמידים חוויה רבת-תחומית בלימוד מקצועות הגאוגרפיה, ביולוגיה, תני"ך ושל"ח. זאת באמצעות למידה מחוץ לכותלי הכיתות בפרגולות פתוחות, הפרוסות על פני יחידות נוף שנבדלות זו מזו בצמחייה, בטופוגרפיה, במסלע, בסוגי הקרקעות ובעתיקות המשולבות בהן.

החצר — פרי שיתוף פעולה של משרד החינוך עם רשות העתיקות, עם העירייה ועם הנהלת בית הספר — היא למעשה דגם זעיר של יחידות הנוף המרכזיות בארץ-ישראל בשלחי החצר פזורים ספסלים רבים המאפשרים ישיבה ליחידים ולקבוצות, וכן שלטו הסבר לעתיקות הרבות שבמקום.

כחלק מהתכנית רשות העתיקות הקימה במקום תצוגה ארכיאולוגית ובה עשרות פריטים תחת הכותרת: "חיי היומיום בארץ ישראל בעת העתיקה - מלאכות, תעשייה ובנייה אדריכלית באבן". במקום הוצבו מתקנים מאבן ששימשו לעיבוד מזון בחצרות הבתים וכן בתעשייה, כגון בייצור שמן הדית ובטחינת הדגן.

נחנך הפארק הארכיאולוגי ע"ש עוזר ברקוביץ' (ברקו) ז"ל בטבריה

"הפארק הארכיאולוגי - טבריה ע"ש עוזר ברקוביץ' (ברקו)" נחנך לאחרונה במעמדם של ראש הממשלה, אהוד אולמרט, ראש עיריית טבריה, זוהר עובד, ומנהל רשות העתיקות, שוקה דורפמן. בפארק, המשתרע על שטח של כ-100 דונם, נמצאים שרידיה העתיקים של העיר טבריה, מתקופת ייסודה בידי הורדוס אנטיפס במאה האי' לסה"ג ועד למאה הי"א לסה"ג. ימי שלטונם של הפאטאים. הפארק הוא ריאה ירוקה, ובה גנים ייחודיים וממצאים ארכיאולוגיים, כגון שער רומי עתיק ומערכת ניקוז בת למעלה מ-1,000 שנה. הפארק נועד לשמש מתחם בילוי לתושבי טבריה והאזור ולתיירים. כמו כן ישמש המקום לאירועים המוניים ולמופעי מוסיקה ותאטרון.

לראשונה! מגילות מדבר יהודה צפויות להגיע לרומא

נשיא איטליה, ג'ורג'ו נפוליטאנו (GIORGIO NAPOLITANO) ביקר במעבדה לשימור המגילות הגנוזות של רשות העתיקות בירושלים כדי ללמוד מקרוב על שיתוף הפעולה הרחב שמתקיים בין הרשות לבין משרד התרבות האיטלקי בנושאי שימור העבר והמורשת.

לפגישה הגיע במיוחד מאיטליה גם מנכ"ל משרד התרבות האיטלקי, ג'וזפה פרויטי (GIUSEPPE PROIETTI)

כידוע, איטליה היא מהוותיקות והמנוסות במדינות העולם בנושא שימור אתרים וממצאים ארכיאולוגיים. בשנת 2005 נחתם הסכם לשיתוף פעולה בנושאי שימור בין משרד התרבות האיטלקי לבין רשות העתיקות, שבמסגרתו הוחלט על דרכי הפעולה האלה:

1 להקים צוות איטלקי מייעץ לרשות העתיקות בנושא חקר שימור מגילות מדבר יהודה.

2 לקיים שיתוף פעולה אקדמי, הכולל השתלחויות של מומחים איטלקים בישראל ושל מומחים ישראלים באיטליה, בימים אלה מתקיימת בארץ השתלמות בת חודש בנושא שימור מתכות, המועברת בידי משטרים איטלקים.

בעת ביקורו במעבדה לשימור המגילות, אמר מנהל הרשות, שוקה דורפמן, כי "במסגרת שיתוף הפעולה ההדוק צפויה רשות העתיקות, לראשונה, לערוך את תערוכת המגילות הגנוזות ברומא".

בתגובה אמר הנשיא נפוליטאנו כי: "לכשתגיע התערוכה, אני מתכוון לחנוך אותה בעצמי ואהיה הראשון שמבקר בה. מרגש לחזות בעדות ההיסטורית הנדירה שלפנינו. אני מברך על שיתוף הפעולה וקשרי המדע שנקרמו בין נציגינו באיטליה לרשות העתיקות".

שביל מטיללים חדש בצפת

רשות העתיקות, החברה הממשלתית לתיירות ועיריית צפת חנכו יחד שביל מטיללים במצודה הצלבנית-הממלוכית של צפת, שסביבה התפתחה העיר העתיקה כולה. צפת כמו ערים אירופיות אחרות נבנתה סביב למצודה צלבנית גדולת-ממדים ומרשימה שעמדה בראש ההר. המצודה נבנתה בראש גבעה הנישאת לגובה 834 מ', השולטת על צפת ועל המרחב סביבה.

המצודה הצלבנית-הממלוכית, המוקפת ג' ירוק, היא אתר ייחודי בצפת העתיקה ובגליל כולו. המצודה השתמרה במלוא עצמתה, והיא צופה על צפת ועל הסביבה כולה — נוף מרהיב ביופיו. בשנת 2007 החלה רשות העתיקות, במימון החברה הממשלתית לתיירות, לבצע במצודה עבודות לשימור המבנה ולייצבו. במקום הוכשר שביל חדש להולכי רגל שמטרתו להוביל את המבקר באופן בטוחותי בתוך השרידים המרשימים של מבנה המצודה. כך המבקר יכול ללמוד את שרידי העבר ולחוש את עוצמתה של האדריכלות הצלבנית-הממלוכית. בעתיד הקרוב ישולבו לאורך השביל שלטי הסבר והמחשה, אשר ייסעו למבקר להבין את המבנה ולהתרשם ממנו.

השביל נחנך במהלך כנס ראשון מסוגו בנושא "העיר העתיקה צפת: שימור העבר לצד פיתוח לעתיד", שהתקיים ביוזמת רשות העתיקות, בהשתתפות כל נציגי הממשלה והגופים הקשורים בנושא. כל משתתפי הכנס חברו כדי למצוא דרכי פעולה עכשוויות, שבאמצעותן ניתן יהיה לחזור ולשקם את מה שמתר מן העיר הקדומה. בתום יום העיון הוחלט על הקמת צוות היגוי שיתווה את הדרך למציאת פתרונות לשימור העיר העתיקה ולשיקומה.

מפקחי רשות העתיקות תפסו עשרות פריטים עתיקים בביתו של תושב חיפה, ובהם עוגנים של ספינות עתיקות ופריטים נדירים נוספים שהוצאו מהים

בפעילות מבצעית שערכו מפקחי היחידה למניעת שוד עתיקות בעיר חיפה, בסיוע בלשי משטרת חיפה, נתפסו בביתו של תושב העיר עשרות ממצאים עתיקים, שנמשו על פי החשד מקרקעית הים באופן לא חוקי. בביתו של החשוד נתפסה כמות רבה של מטבעות עתיקים וכמה צלמיות ברונזה, ובהן פסלון ברונזה מעוצב בדמות אישה המתוארך לתקופה הרומית. עוד נתפסו שלושה עוגנים של ספינות עתיקות, אחד ממתכת ולשניים מאבן, וכן כלי חרס, כלי זכוכית וכלי ברונזה עתיקים. כל הפריטים הוחרמו כמוצגים משפטים.

פארק עדולם: מתנה לציבור לרגל חגיגות ה-60 למדינה

לרגל שנת ה-60 למדינה הענק פארק עדולם לראש הממשלה אהוד אולמרט, ובאמצעותו — למדינה, הפארק, הנמצא בשפלת יהודה, ענק, ובתחומו ממצאים ארכיאולוגיים מימי הבית השני, שבילי הליכה ושבילי אופניים. הפארק הוכשר לציבור במימון קרן קיימת לישראל בשיתוף עם רשות העתיקות. במקום נחשפו שני אתרים ארכיאולוגיים רבי חשיבות מימי הבית השני: חורבת עתרי וחורבת בורגין. אתרים אלה היו יישובים יהודיים מרכזיים בתקופה זו, ולמעשה אזור שפלת יהודה כולו היה בימי הבית השני מרכז ההתיישבות היהודית.

חורבת עתרי נחשפה בשנים 2000-2001 בידי אמיר גנור ודר בועז זיסו מרשות העתיקות. החורבה מזוהה עם היישוב היהודי הקדום כפר עתרה הנזכר בכתביו של יוסף בן מתתיהו, בן התקופה, בספרו "מלחמת היהודים ברומאים". היישוב נחרב בחורבן אלום בשנת 69 לסה"ג. חורבת בורגין נחשפת בימים אלה בידי אמיר גנור ואלון קליין מהיחידה למניעת שוד ברשות העתיקות. נראה שיש לזהות חורבה זו עם כפר ביט הנזכר אף הוא בכתבי יוסף בן מתתיהו. נראה שיישוב זה, בניגוד לכפר עתרה, נכנע לשר הצבא הרומי, ולכן נהנה מפריחה מתמשכת שהפכה אותו לאחד היישובים הגדולים והמרכזיים בשפלת יהודה.

מפקחי רשות העתיקות נדהמו לגלות בבית החשוד כד חרס גדול-ממדים (למעלה ממטר גובה), שנשתמר בשלמותו ועליו סימני צמידה ימית ושרידי אלמוגים. כד זה, מטיפוס כלי אמפורה, היה חלק ממתנן של ספינה שלטבעה ככל הנראה בים התיכון בעת העתיקה.

לדברי מנהל היחידה למניעת שוד ברשות העתיקות, אמיר גנור, "ליקוט עתיקות מקרקעית הים אסור על פי חוק. בכל מקרה שבו צוללים ומגלים באקראי עתיקות על קרקעית הים, אין להוציא את העתיקות מהים. יש לנסות לסמן את המקום, ולדווח מידית לאנשי רשות העתיקות. צלילה והוצאת עתיקות מספינות טובעות בקרקעית הים מחבלת באפשרות המחקר הארכיאולוגי ומחוקק עדויות היסטוריות חשובות."

מינהל שימור - נעים להכיר

ברשות העתיקות קם מינהל שימור יוזמה זו צמחה מתוקף אחריותה של רשות העתיקות לשמר את נכסי התרבות והמורשת הבנויה בישראל. רשות העתיקות פועלת לבסס את מעמדו של המינהל כ-גורם מקצועי מוביל הפועל לגיבוש סטנדרטים מקצועיים, לקידום הפיקוח על תהליכי השימור, להכשרה מקצועית ולהלמעת החינוך לשימור. במסגרת שימור מורשת התרבות בישראל מינהל השימור מבצע פרויקטים לאומיים בירושלים, בעכו, בלבדיה ועוד.

פרוייקט שימור חומות ירושלים וליקומן

אבי משיח | מינהל שימור רשות העתיקות

חומות העיר העתיקה של ירושלים הן המונומנט הגדול והמרשים ביותר בגוף האורבאני של העיר ומנכסי המורשת התרבותית החשובים שלה. אורכן כארבעה קילומטרים וקבועים בהן שבעה פתחים: ארבעה שערים ראשיים, מקוריים, הפונים לארבע רוחות השמיים, ושלושה שערים משניים או מאוחרים יותר. חומת העיר הדומיננטית היום הוקמה בתקופה העות'מאנית ביוזמתו של הסולטאן סולימאן המפואר. חומה זו היא המאוחרת מבין סדרת ביצורים שהקיפו את ירושלים במהלך ההיסטוריה. החומות הקדומות נחשפו ונחקרו, וחלקן אף מוצג לקהל. חלקים אחרים מהחומות הקדומות משולבים בחומה העות'מאנית ונראים לאורכה בקטעים מסוימים. חומת העיר מהתקופה העות'מאנית השתמרה בשלמותה למעט שינויים, רובם נקודתיים, אשר נעשו בקטעים ממנה.

חומותיה של ירושלים הוקמו כדי להגן על העיר ועל תושביה. במשך הזמן, עם עליית רמת הביטחון והיציאה מהחומות, איבדו החומות את ייעודן המקורי. עם איחוד העיר בשנת 1967, אף הציע חבר הכנסת דאז, דוד בן גוריון, להרוס את חומות העיר ולבלט בכך את איחודה באופן מוחשי. לחומות יש כיום ערך רב בשימור מרקם החיים ההיסטורי המיוחד של העיר העתיקה ובהגדרת המרחב סביבה.

ברבות השנים הידרדר מצבן של חומות העיר, החלשות לתהליכי בלייה והרס תמידיים. הסיבות לכך מגוונות, ומבעות הן מגורמים אנושיים הן מגורמים סביבתיים ואקלימיים. פרויקט שימור חומות ירושלים וליקומן יצא לדרכו בתחילת שנת 2007 בעקבות נשירתן של כמה אבנים מהחומה אל חצר בית הספר קולג' דה פרייר הסמוך לחומות.

הפרוייקט רחב ההיקף מתבצע על ידי מינהל השימור של רשות העתיקות. הפרוייקט מנהל מטלעם הרשות לפיתוח ירושלים ובמיומן משרד ראש הממשלה. עבודות בהיקף כה נרחב לא נעשו בחומות העיר מאז עבודות השיקום בימי המנדט הבריטי, בשנות העשרים של המאה ה-20.

מטרתו העיקרית של הפרוייקט היא ייצוב הנדסי של החומות כדי להסיר כל סכנה מיידית מכל קטעי החומה שמצבם הפיזי מעורער. בנוסף, ועל פי הצורך, משוחזרים מרכיבים המייצגים את ערכי החומה מבחינה אדריכלית, אורבאנית והיסטורית, כל זאת בשמירה על מגוון רשמי התרבות הניכרים בה.

לחומות העיר פנים רבות, ובהתאם לכך נערכה עבודת הכנה מקיפה בטרם התחלנו בעבודות השימור והליקום. תחילה מדדנו את החומה בצורה דיגיטלית-מרחבית לצורך מיפוי והכנת התכניות בהמשך תיעדנו את החומה וסקרנו אותה מזוויות היסטוריות, אורבאניות ופיזיות, וכן תיעדנו את החי והצומח המתקיימים עליה. לאחר מכן חילקנו את החומה ל-14 מקטעי עבודה על פי דגשים שונים. כל אחד מהמקטעים נסקר בנפרד מבחינה היסטורית ופיזית, ותועד ביצילום ובשרטוט. רק לאחר שהשלמנו את ניתוחו הערכי של כל קטע ביחס למקטעים אחרמאז שהוקמה החומה בימי הסולטאן סולימאן, היא עברה שינויים רבים המשקפים אירועים היסטוריים שהשפיעו על חזותה. לחלק מהשינויים ערך סיפורי התורם לערכה האדריכלי המקורי של החומה.

כל התערבות שלנו בשימור החומה תיצור מצב חדש שישנה את הסיפור ההיסטורי ששלתקף ממנה.

רבים משינויים אלו התרחשו בשלהי המאה העשרים, עת הפך האזור לזירת קרבות בבואנו לשמר את האזורים שנפגעו ניצבנו בפני דילמה מורכבת: האם להנציח מאורעות בעלי ערך לאומי בשימור הפגיעות בחומה או לשמר את

שלער ציון במרוצת הזמן

נכון לסוף שנת 2008 הושלמה העבודה בשלושה מקטעי עבודה: מקטע 'כיכר צה"ל', מקטע 'חומת המצודה הייצונית' ומקטע 'הר ציון' הכולל את הטיפול בשלער ציון בו נמשך הטיפול ששה חודשים.

שני צוותי עבודה עובדים במקביל משני עברי העיר: האחד בחומה המערבית, מדרום למצודת דוד, והשני בחומת החפיר הצפונית הבנויה על מצוקי סלע. במהלך הפרויקט מוכחגו לגלות עד כמה רבה הרגשות בכל המגע להתערבות בחומנונט זה.

משימות רבות עומדות לפנינו בעתיד הקרוב ובין הטיפול בשלער הפרחים ובשלער שלם. בשלערים אלו יהיה עלינו למצוא, בין היתר, את האיזון בין הפעילות המסחרית השוקקת במקום ובין שימור הערכים האדריכליים של השלערים שלעיתים נפגעים משימוש המסחר.

מדיניות השילוקים של חומות העיר העתיקה תומכת בשימור החומה לא רק כמונומנט ארכיטקטוני שסימני ההיסטוריה נותנים בו אותותיו, אלא גם כמרכיב אורבאני פעיל בסביבתו. לפיכך ניתן עתה דגש על קידום פרויקטים הנלווים לשימור החומה, למשל פיתוח חללי תצוגה בחדרי המשמר המרשימים הפזורים לאורך החומות ופיתוח טיילת החומות כמערכת עשירה ותומכת עבור המבקר. בנוסף, ישוקמו השבילים לאורך שרידי החומות ההיסטוריות שבבסיס החומה המוכתרת. לאורך שבילים אלו יוקמו עמדות שילוט והסבר בשיתוף עם בתי ספר ומסגרות חינוכיות אחרות. במטרה לקרב את ילדי העיר לחומנונט העתיק, אנו מקווים כי תהליך שימור של החומות ושיקומן ישמש מנוף לשילוקים סביבת החומות וסביבתן כשלטון עירוני פתוח בעל ערכים היסטוריים ומפיים ייחודיים.

ערכה האדריכלי המקורי של החומה בהשבת המצב הפגוע לקדמותו.

דוגמה טובה להתמודדות מעין זו ניכרת בעבודות השימור בשלער ציון. ברוב שלח החזית של השלער נותרה עדות פיזית לניסיון של כוחות ההגנה לפרוץ אל הרובע היהודי במאי 1948. כידוע, הניסיון כשל, והעיר העתיקה נותרה בשלח האויב במשך תשע-עשרה שנים מספוט לאחר איחוד העיר בשנת 1967. הפך השלער לאחד מסמליה של ירושלים המאוחדת והיה למקור משיכה עבור רבים מהמבקרים בעיר העתיקה. מחד גיסא, לשלער ישנם ערכים אדריכליים ואסתטיים הניכרים בעיטורים ובפרטיו הנאים, מאידך גיסא, אין ספק שלערכי הלאומיים וההיסטוריים, המשתקפים בסימני הפגיעות של קרבות מלחמת העצמאות, מותרים חותם עז על המתבונן בשלער כיום.

עם תחילת תכנון העבודות, היה לנו ברור כי ניסיון הפריצה של 1948 הוא האירוע אשר השאיר את חותמו על חזות השלער יותר מכל אירוע אחר במשך 468 שנות קיומו. לפיכך, ראינו לנכון לעשות כל מאמץ לשמר את 'צלקות' האירוע. עם זאת, כיוון שלשלער יש איכות אדריכלית-עיצובית משלו, רצינו להדגיש גם את הערך האסתטי המקורי של מבנה השלער. לשם כך חיפשונו דרך ביניים שתאזן בין שלחזר אלמנטים ושימור הפגיעה באבן. לאחר בחינה של מספר חלופות, החלטנו לשמר בחזית השלער את ערכי הלאומיים, כלומר את סימני פגיעת הכדורים שהם מעין תרשים קרב שלם על פני החזית, ובה בעת לבטא את ערכי האדריכליים של השלער בשילוקים והשבת הקריאות לכתובת ההקמה של השלער והאבנים סביבה, בה מצוין שמו של בונה השלער, הסולטאן סולימאן, ותאריך הקמתו — 1540.

עתיקות שלא בכותרות

אתרים ארכיאולוגים בעיר תל אביב

משה עגמי ודיגו ברקן מחוז מרכז

תל כדאדי

תל כדאדי נמצא בגדה הצפונית של שפך הירקון, סמוך לים ולנחל. במקום נתגלו שרידים של מצודה מהמאה השמינית לפסה"ג. בספטמבר 1937 נערכה באתר חפירת בדיקה בניהולו של פל"א גיא, ובעקבותיה נערכו באתר חפירות נרחבות במהלך החורף של שנת 1937-1938. מטעם האוניברסיטה העברית, בראשותם של א"ל סוקניק ושל ייבן, ובהשתתפות נ' אביגד. בחפירות נתגלו שרידיהן של שתי מצודות מרשימות מתקופת הברזל: זמנה של המצודה הקדומה במאות הי-הט' לפסה"ג, ואילו זמנה של המצודה המאוחרת החל משלהי המאה הט' ועד שנת 732 לפסה"ג. המצודה בתל כדאדי שייכת לסדרה של מצודות שליטה אשר נבנו לאורך החוף הארץ-ישראלי (בלשכני הנחלים) החל מסוף המאה ה' הח' ובמהלך המחצית הראשונה של המאה ה' לפסה"ג.

במהלך השנה האחרונה בוצעו באתר עבודות חיזוק ושימור, בשיתוף עם עיריית תל אביב-יפו. במקום נסלל שביל אופניים מול הים והוקם מצפה המשקיף אל הים. פרויקט זה ישולב בעתיד בטיילת שתקשור בין הרצליה לראשון לציון.

הכניסה לאתר היא מכיוון מסוף רידינג של חברת החשמל על שפת הים.

תל חשאש! התל נמצא בלב שכונת בבלי, על גבעה קטנה בין בתים ישנים ורעועים. בחפירות שנערכו במקום בשנת 1990, מטעם רשות העתיקות ובסיוע עיריית תל אביב-יפו, נחשפה

מערת תל בחר

כל אזרח במדינה מכיר את המונח "תל בחר": הפעם, לשם שינוי, השם מתקשר למקום בעל קונטציות חיוביות יחסית. אתר הקבורה "תל בחר" צמוד לכביש 20 (נתיבי איילון) ממערב, באזור "פי גלילת". האתר התגלה במהלך סלילת מסילת הרכבת מתל אביב לחיפה בראשית שנות ה-50 של המאה הכי. בין השנים 1951-1952 ערך יעקב קפלן חפירות במקום, ובשנת 1989, עם סלילת נתיבי איילון, נערכו באתר חפירות הצלה נוספות בידי יוסי לוי.

במקום נתגלו כשמונה מערכות קברים חצובות בסלע הכורכר. כל אחת מהמערכות כללה חצר שלאורך קירותיה ספסלים לשיבה.

מן החצר יורדות מדרגות לכיוון פתח המוליך לאולם קבורה לחצובים בו כוכים ומקמרים להנחת ארוגות המתים. בקברים נמצאו כלי חרס מעוטרים, עשויים בדפוס וחתומים; כלי זכוכית; טבעות ותליונים; ומטבעות שקבעו את זמנם של הקברים במאות הדי-ה' לה' לפסה"ג. אחד הממצאים החשובים שהתגלה באתר הוא קמע ברומה שעליו נכתבו בכתב שומרני קטעי פסוקים: "ה' גבור ה' שמד" ו"אין כאל ישראל". ה' אחד". ההנחה היא שהאתר שימש מקום קבורה לתושביו של ישוב שומרני קדום שלטן יש לנסוע לאורך הגדר לכיוון דרום-מזרח עד לגדה של נתיבי איילון, ומשם להמשיך לכיוון דרום עד לאתר.

בימים אלו נערכות הכנות לחגיגות יום ההולדת המאה של העיר תל אביב. ברם, לעיר תל אביב היסטוריה ארוכת שנים שראשיתה בתקופות הפרהיסטוריות. בתל אביב כחמישים אתרי עתיקות מוכרזים כחוק. אמנם מבחינה מוניציפאלית יפו היא חלק בלתי נפרד מהעיר תל אביב, אך כיוון שחפירות יפו ידועות לכל, נקדיש להן מאמר נפרד בכרך אחר.

בשנים האחרונות נערכו בתל אביב כמה חפירות בדיקה והצלה שבמהלכן נחשפו אתרים מרתקים, דוגמת האתר מהתקופה הכלקוליתית שחפר ד"ר אדווין ון דן ברינג באזור תחנת רכבת צפון, שם נחשפו שלדי היפופוטם; אתר קבורה מתקופת הברונזה התיכונה שחפרו אדווין ון דן ברינג וד"ר אליוט בראון בקריה, שם נחשפו כשישים קברים שבחלקם נתגלו קנקנים וכלי מלחמה ממתכת לצד השלדים; וקבר מהתקופה הכלקוליתית שחפר אלון אלנקווה בכיכר המדינה, ובו הוטמנה אישה בתנוחת ישיבה עם רגליים מקופלות ובין זרועותיה — קנקן קצרה היריעה מלהכיל את תיאורי כל החפירות בעיר, ולכן נתמקד בכמה אתרים נבחרים שאפשר לבקר בהם.

במקום בשנת 1965 בידו ד"ר י' קפלן נחשפה גת הלניסטית (המאות הד'-הב' לפסה"ג).

זוהי גת משוכללת הבנויה במתכונת ארבעת הריבועים. גתות מטיפוס זה נפוצות בעיקר במרכז הארץ. כיום משמש

אבן בצורת גליל שקוטרה וגובהה כמטר אחד. בלשקע שנחצב במרכז האבן נקבע בורג עץ אנכי גדול לסחיטה משנית של הזגים לאחר הדריכה.

הכניסה לאתר היא מכיוון רחוב הרצוג בשכונת בבלי! יש לחנות כ- 100 מ' ממזרח לדרך נמיר — התל נמצא מדרום לכביש.

ק הגת

באזור כיכר המדינה, בגן צדדי ולא מוכר, שוכנת גת עתיקה. בחפירות שנערכו

גת מן התקופה הביזנטית (המאה ה' לסה"ג) ששרדו ממנה רצפת הפסיפס הלבנה של משלח הדריכה שבתוכה נקבעה אבן בצורת גליל.

באזור תל אביב מוכרים שני טיפוסים גתות: גתות קלטות, פרטיות, וגתות גדולות, ציבוריות. הגתות הגדולות כללו משלח דריכה מרופף פסיפס לבן, גס, שנערכה בו הסחיטה הראשונה ברגליים, ובורות איסוף מטלוחים, גדולים וקטנים, שרצפותיהם עשויות פסיפס אף הן. הבורות הגדולים שימשו לאיסוף התירוש, והבורות הקטנים נועדו לאיסוף הפסולת ולהשקעתה. בחלק מן הגתות נמצאה במרכז משלח הדריכה אבן בצורת גליל שקוטרה וגובהה כמטר אחד. בלשקע שנחצב במרכז האבן נקבע בורג עץ אנכי גדול לסחיטה משנית של הזגים לאחר הדריכה.

הכניסה לאתר היא מכיוון רחוב הרצוג בשכונת בבלי! יש לחנות כ- 100 מ' ממזרח לדרך נמיר התל נמצא מדרום לכביש.

תל חשאל

התל נמצא בלב שכונת בבלי, על גבעה קטנה בין בתים ישנים ורעועים. בחפירות שנערכו במקום בשנת 1990, מטעם רשות העתיקות ובסיוע עיריית תל אביב-יפו, נחשפה גת מן התקופה הביזנטית (המאה ה' לסה"ג) ששרדו ממנה רצפת הפסיפס הלבנה של משלח הדריכה שבתוכה נקבעה אבן בצורת גליל.

באזור תל אביב מוכרים שני טיפוסים גתות: גתות קלטות, פרטיות, וגתות גדולות, ציבוריות. הגתות הגדולות כללו משלח דריכה מרופף פסיפס לבן, גס, שנערכה בו הסחיטה הראשונה ברגליים, ובורות איסוף מטלוחים, גדולים וקטנים, שרצפותיהם עשויות פסיפס אף הן. הבורות הגדולים שימשו לאיסוף התירוש, והבורות הקטנים נועדו לאיסוף הפסולת ולהשקעתה. בחלק מן הגתות נמצאה במרכז משלח הדריכה

האדם — גורם סיכון בתצוגת והשימור המונע

עודד ריבין טיפול בממצאים

בעשורים האחרונים גדל מאוד מספר התיירים בעולם. העלייה ברמת החיים במזרח הרחוק, בסין ובהודו, ובשאר מדינות העולם, הביאה ל"צנחני" של מבקרים במוזיאונים המובילים, באתרי התיירות, ובמגוון תצוגות המוזיאונים שאפיים להגדיל את מספר המבקרים באמצעות הגדלת שלחי התצוגה, בבניית אגפים חדשים ובהסבת שלחי מחסנים לתצוגה, וצמצום משך שהותם של המבקרים בתערוכות. היום משתרכים בכניסה למוזיאונים תורים ארוכים של מבקרים, שזמן ההמתנה שלהם ארוך פי כמה ממשך ביקורם בתערוכה. הצפיפות גדולה ומדריכי התיירים מזרזים את הקבוצות מאולם לאולם כדי להספיק ולראות את כל מה ש"חובה"; התייר אינו יכול לבקר בתערוכה להנאתו, בלשקע ובשללוא.

המבקר בתערוכה, המשלם מכספו, יודע כי חלק מאותו הכסף מושקע בשימור הממצאים ובטיפול בהם, אבל הוא אינו מודע לכך שהוא גורם הסיכון מספר אחת בתערוכה. האדם הוא יצור סקרן ויש לו נטייה לגעת במוצגים, ובמקרים נדירים אף לגנוב אותם או להשחיתם. גם בליטוף תמים משאיר המבקר שרידי קרם ידיים, לכלוך שומני ואבק שמזיקים לחפצים. התייר גם אוהב להנציח את עצמו ולהצללם בתערוכה כדי להראות לחבריה -הפלטל של המצלמה מביק אור חזק ומרוכז הגורם להאצת תהליכי בליה בחפצים. המבקר הממוצע אף לא מודע לכך שחום גופו (37 מעלות) תורם להעלאת הטמפרטורה באולם התצוגה, ובכך להאצת תהליכי בליה במוצגים. ברוב המקרים המבקר בתערוכה נושם, פולט גזים, אדים, זיעה ולחות המעלים את הטמפרטורה ואת הלחות בתערוכה. כמו כן, המבקר מכניס עמו אורחים בלתי-קרואים לאולם התצוגה, כגון חרקים ומיקרואורגניזמים שמצויים על בגדיו ובאדמה הדבוקה לנעליו, ואבק-כולם גורמים נזקים ובליה מואצת למוצגים. לטובת החפץ טוב היה לאפסנו במחסן סגור ומבוקר אקלים, אך כיוון שאנו רוצים לחשוף את הממצאים לציבור אנו נוטלים לעצמנו את הסיכון, ולכן מחובתנו להעניק לחפצים שימור מונע.

ומהו השימור המונע?

השימור המונע מתייחס לכל גורמי הסיכון הסביבתיים, ונועד לטפל בהם כך שלא ייגרם נזק לחפצים. יש לשלול בטמפרטורה באולם התצוגה, לדאוג לרמה בטוחה של לחות יחסית בהתאם לחומרים שמהם החפצים עשויים, להתאים תאורה נכונה שתאפשר צפייה בממצאים אך לא תגרום לנזקים כמו דהייט צבעים, ולדאוג להדברת מזיקים נכונה לחפץ אבל כזו שגם לא תפגע במבקרים ובסביבה. צריך גם לדאוג להגנה הפיזית של החפצים ביצירת הפרדה בין המבקר לחפץ. כמו כן, כחלק מתפיסת השימור המונע, יש לתת תשומת לב לאופן הצבת החפצים ולבנות מעמדים מתאימים תוך התייחסות לסוג החפץ ולתכונותיו הפיזיות.

זו רק טיפה בים השימור המונע, ששואף להקטין עד כמה שאפשר את גורמי הסיכון לפגיעה, לבלייה ולנזק בתכנון תנאי התצוגה והבקרה עליהם. רק כך נוכל להקטין את הנזקים לממצאים ולא נאלץ לטפל בהם ישירות, ונדאג לכך שהחפצים ישמרו גם לדורות הבאים.

חינוך לארכיאולוגיה : קירוב הציבור

אורן זינגבוים | מרחב צפון

אחת המטרות המוגדרות במסמך "החזון והיעוד" של רשות העתיקות היא: "רשות העתיקות תפעל לקרב את הציבור לשרידי העבר ולחקירתם". בעניין זה התבטא יו"ר מועצת הרשות, פרופ' ב"ז קדר, כך: "לאור זאת קיים צורך להגביר את העניין הציבורי בעשייה הארכיאולוגית. יש לחתור לכך שיותר ויותר אזרחים, מורים ותלמידים ילמדו מה התגלה בתחומי יישובם, אזורים, ובארץ כולה. באופן זה נגיע לכך שאזרחי המדינה יידעו — כמו במתקנות שבארצות — לא רק את תולדות הארץ אלא גם את תולדות המקום שבו הם גרים. ידיעה זו גם תבטיח שאנשים רבים יותר יהיו מודעים לקיומם של אתרי עתיקות בסביבתם הקרובה והרחוקה ויודרו לדחוף על פגיעה בהם". מדבריו של יו"ר מועצת הרשות עולה כי המטרה העיקרית של הרשות היא חינוך הדורות הבאים לשמירת עתיקות.

כיצד משיגים מטרה זו?

פעילויות לקירוב הקהילה לארכיאולוגיה ולחקר העבר מתקיימות מטעם המרכז הארכיאולוגי גליל בראשות אבנר קובי ונרית קורין-לורנט (קודמתו בתפקיד). בחבל ארץ יפה ופסטורלי-הגולן, בשלב היערכות לפעילות חינוכית-ארכיאולוגית בגולן חיפשו שותפים לדרך, ומצאנו את ראשי הרשויות המקומיות, ראש המועצה האזורית גולן וראש המועצה המקומית קצרין, שנתנו לנו את ברכת הדרך. לאחר מכן יצרנו קשרי עבודה עם מחלקות החינוך מתנ"ס גולן, חוזיאון עתיקות הגולן ומדרשת הגולן — לכלם חלק חשוב בפעילות החינוך באזור. להלן תיאור קצר של חלק מהפעילויות שזים המרכז:

א. פרויקט "אימוץ אתר". הפרויקט נועד לכל תלמידי כיתות ח' בבתי הספר בגולן. כל בית ספר "קיבל" אתר ארכיאולוגי סמוך לו, אשר ניתן לבצע בו עבודות ולחשוף דרכו את התלמידים לארכיאולוגיה בכלל ולמקום בפרט. בכל כיתה

נערכו שישה מפגשים, שכל אחד מהם נמשך יום לימודים אחד. המפגש הראשון הוקדש להכנה בכיתה, ואילו חמשת המפגשים הנותרים הוקדשו לעבודה בשטח באביב הקרב מתוכננת פעילות משותפת עם ההורים, וכן הדרכה של תלמידי כיתות ח' את תלמידי הכיתות הנמוכות יותר באתר האתרים שטופלו עד היום בפרויקט הם: באב אל הוא ליד מרום גולן, דהר אחד ליד עין זיוון, דיר עזיז ליד כנף, אום אל קנטיר ליד נגור, אמת המים לסוסיאת, ח' זיתא ליד מעלה גמלא ובית הקברות של אפיך.

ב. פרויקט "חופרים לעומק". הפרויקט נערך בשיתוף עם מתנ"ס גולן זו השנה השלישית, וכולל סדרת סיורים למבוגרים בנושא הארכיאולוגיה של הגולן. כל סדרה כוללת שמונה עד עשרה ימי סיור במגוון נושאים, כגון היטורים בצפון הגולן, בתי הכנסת במרכז הגולן, ותקופת הברזל בדרום הגולן. את הסיורים מדריכים אנשי הרשות ומרצים נוספים תושבי הגולן. ההיענות לפרויקט וההרשמה לסיורים גדלים כל שנה.

ג. הרצאות בישובים: ההרצאות, בשיתוף עם חוזיאון עתיקות הגולן, נערכות בכל יישובי הגולן ועוסקות בנושאים הקרובים ליישוב עצמו, כגון אתרים ארכיאולוגיים "מתחת לאף". במושב יונתן, למשל, אשר סמוך לו שוכן האתר הכלקוליתי "ראסם חרבוש", עסקה ההרצאה בנושא "התקופה הכלקוליתית בגולן", ואילו ביישוב רמות, השוכן מתחת ל"מתחם לוויה" — במתחמים בגולן ובמקופת הברומה הקדומה.

ד. "מסע גלילי": בפרויקט זה מגיעים לגולן קבוצות רבות של תלמידי כיתות י"א-י"ב. היום השני של המסע מוקדש לארכיאולוגיה, וכולל מסע בזמן אל גמלא העתיקה, העיר היהודית אשר מרדה

ברומאים, וחפירה לימודית באחד האתרים בגולן, למשל בעין גשול.

ה. קורס אתגר: במהלך הקורס אנו מכשירים שתי קבוצות של נערים ונערות מכל הגולן במטרה לבנות קבוצת הדרכה שתוביל את תלמידי הגולן למעורבות בנושא הארכיאולוגיה בסביבה.

ו. חפירה לימודית: מדריך חשוב מאוד ביכולת לחבר תלמידים וקהילה לארכיאולוגיה הוא השתתפות בחפירה לימודית. לשם כך יזמנו המחוז והמרכז הארכיאולוגי חפירה לימודית קבועה שתיערך בפארק קצרין העתיקה. בחפירה ישתתפו תלמידים מהגולן וקבוצות מבקרים במטרה להבין את עבודת הארכיאולוג ולהכיר אתר ארכיאולוגי, וכמובן גם לצאת עם מזכרת קטנה. פעילות זו דורשת מאתנו מאמץ ארגוני ניכר, אך לעניות דעתי היא חשובה מאוד למימוש החזון.

ז. וכמובן איך אפשר בלי ימי החשיפה לגנים. בתי ספר ימי שיא ועוד ועוד.

במהלך העבודה למדנו כמה חשובים הפרסום והעברת המידע מעבר לעשייה הברוכה של המרכז הארכיאולוגי גליל חשוב שהקהילה בגולן תדע על הנעשה, אנו משתדלים שבעיתון המקומי, המודפס והמקוון, תופיע בכל שבוע ידיעה או כתבה בנושא ארכיאולוגי כלשהו: פעילות חינוכית, חפירות, סקרים, קישורים לאתר חדשות ארכיאולוגיות ועוד. כמו כן אנו מעדכנים את אתר האינטרנט של הגולן בנושאים ארכיאולוגיים אחת לשבועיים לערך. הצגת נושא הארכיאולוגיה "מול העיניים". כל הפעילויות שהוצגו לעיל דורשות מאיתנו כמובן הרבה רצון טוב פתיחות ושיתוף פעולה עם הרשויות בתחום המידע ביקורי אחמ"ים ועוד

בשלהי מלחמת העולם השנייה נשא סיר ווינסטון צ'רצ'יל נאום הוקרה לטייסי חייל האוויר המלכותי, שבמהלכו טבע מטבע לשון אלמותי: מעולם כה רבים לא חבו חוב כה גדול כלפי כה מעטים... ("Never was so much owed by so many to so few")

היום, בפרספקטיבה של כמעט שבעים שנה, ובנסיבות לא משמחות, אני מזכיר במשפט הזה, ודומה כי אין מתאים ממנו בכדי להביע את חובה של רשות העתיקות כלפי ענת זל.

כמובן, יגידו שאני מפריז... שככל שהיא הייתה חשובה למערכת, היא הייתה בסך הכל בן אדם. אבל אני בשלי. כי מי שלא זכה להכיר אותה מקרוב, מעולם לא יבין. וחושלני כי ככל שאנסה, לעולם לא אוכל להסביר מספיק. אני לא מדבר על התרומה העצומה של ענת למערכת מבחינה טכנית, רק על זה אפשר היה לכתוב ימים ולילות. כישורנותיה הרבים, האכפתיות שלה, ההשקעה שלה ויכולת ההקרבה היו לשם דבר, ושמה הלך לפניו. כל כך לפניו שלפעמים היה נראה שאי אפשר כבר לשמור על קשר עין אתו, ויש לו חיות משלו והופך אותה לאגדה עוד בחייה. לא, אני מדבר על משלו אחד. אני מנסה ואני מקווה שאני מצליח לספר לכם על כישרון אחר, נדיר, שלא יסולא בפז ומעטים יחידי הסגולה שבורכו בו. לראות את בן האדם מעבר למספרים ולדפי הפרויקט, להרשאות ולדיווחים. כי לא משנה מה יגידו לכם, המערכת הזאת מורכבת קודם כל מאנשים, על כל המשתמע מכך. ובתוך סבך של יחסי אנוש מורכבים, ענת ידעה למוטט את דרכה תמיד בשאיפה לשפר והעיקר לעזור. רוב הפעמים בסתר. תמיד בחוכמה וברגישות. בתקיפות, כאשר היה נחוץ ועל הרגליים האחוריות, כאשר היה מדובר על זכויות ותנאים של העובדים. השאיפה הבלתי נשללת שלה לשלמות הובילה אותה לדרוש סטנדרטים גבוהים, כאלה שנדיר לראות במקומותינו. אבל כולם ידעו בעומק ליבם שאחרי ההערות, תבוא העזרה. ענת כבר תסדר את זה, ותסדר את זה כמו שאף אחד אחר לא יהיה מסוגל. ידה הייתה בכל. שום משימה לא קטנה מדי או גדולה מדי. אפשר לסמוך על ענת.

בכונה אני לא מספר על ענת שלי. על 18 שנים של הכרות עמוקה, של ידידות אמת. של חפירות בלילות שיצאו מהבסיס במשרד האגדי בבר גיורא. על כוס קפה בשעות משוגעות, על השיחות על אלף ואחד נושאים ובעצם, מה לא. לא, זאת ענת שלי ואותה אנצור תמיד. זאת זכותי, ואני לא מתחלק בה עם אף אחד. וגם אין צורך, כי יש מספיק ענת בשבילי כולם. כל אחד ימצא בזכרה את החלק האישי אליו הוא יכול ורוצה להתחבר. ונמשך הלאה, כמובן. אבל בינינו, זה כבר לא יהיה אותו דבר.

אמיר גורזלוני- מרחב מרכז

אנו כואבים כאב עמוק את לכתה של חברתנו הטובה, ליווינו אותה בחרדה במשך זמן מחלתה בשנה האחרונה. היא לימדה אותנו, את כולנו, נחישות מהי ולחמה באומץ ובגבורה במחלתה.

אבדה לי חברה ושותפה לדרך. מצאתי בה שילוב של יושר אישי, עמידה על עקרונות, מקצועיות ומסירות. כל אלה באו לידי ביטוי באורח בו התנהלה כל חייה, הן הפרטיים הן המקצועיים. ענת הייתה אדם של מסירות ויכולות יוצאות דופן. היא הייתה אדם איכותי, שכמוהו יש רק מעטים, אני אישית והרשות חבים לה חוב ענק.

נפגשנו לראשונה בשנת 1990 בחפירת בית הקברות בחולות ראשון לציון, אמרת לאלו ינאי שהיה ארכיאולוג המרחב שאת לא רוצה לעבוד עם המשלוג הזה, ואני אמרתי לאלו שחרר אותי, אי אפשר לעבוד איתה, והמשלוג יחד, מרצון, 19 שנה. החל מחפירות משותפות וכלה בעבודה אינסופית במשרד בבר גיורא עד השעות הקטנות של הלילה. במרוצת הזמן שמשת מפקחת במחוז ת.א, ולימים ארכיאולוגית מחוז ת.א, עוזרת מנהלית ומדעית הן במרחב הן בירושלים.

את כל התפקידים והמחללות בצענו באורח האופייני לך, בחתירה אינסופית לשלמות, במקצועיות ואף פעם לא התפשרת על מוצר שאינו מלא, שלם ומגובה בעובדות מוצקות. כפי שכבר אמרתי, שילוב נדיר של יושר אישי, עמידה על עקרונות, מקצועיות, מסירות ויכולות אינסופיות.

בשנה האחרונה עמדנו כולנו נפעמים מול מאבקך האימץ וחסר הפשרות במחלה. וגם כאן נתגלתה אישיותך במלוא עוצמתה. נלחמת באומץ, בעיקשות ובאופטימיות חסרת לאות. כולנו ידענו על מחלתך, ידענו שהמוות אורב בפינה, אבל לא חשבנו, או שפשוט לא רצינו להאמין, שזה כל כך קרוב. אנו זוכרים ומזכיר אותך כאחת הדמויות היותר מרשימות שהכרנו אי פעם. תנחמוניו לאביהו, עדי, מולי והילדים על האובדן הכבד מנשוא.

יוסי לוי- מרחב מרכז

כדי להנציח את זכרה של ענת גינצבורג ז"ל, פועלת רשות העתיקות בשיתוף עם עיריית הרצלייה להכשרת גן ארכיאולוגי באתר שחפרה ענת בכניסה לעיר. הגן נמצא בימים אלה בהליכי תכנון ואישור, ויקרא על שם ענת. בין היתר יוצג בו פסיפס ייחודי עם כתובות.

eye in hand

ICHTHIC

לפנות העתיקות

כך היינו...

דבר עבר

עלון רשות העתיקות, גליון מס' 13/מרץ 2009 אדר התשס"ט

צילומים/ איזנקוט ליאת, ברקן דייגו, דוידוב ניקי, זינגבוים אורן, בסלו רענן, משיח אבי, מלצברגר מריאנה, עמית קלרה, פריץ אבי, קובי אבנר, שגיב צילה

עריכה לשונית/ רחל קודיש-ושדי

עיצוב/ סילביה קרפיוקו

תודות/ יעל ברשק

מערכת/ מירב שי - הסברה
גלי צברי - אנף משאבי אנוש
מכתבים למערכת/ gali@israntique.org.il
meyrav@israntique.org.il

תכנים/ בן עמי דורון, ברקן דייגו, ביבובסקי גבי, גולני אמיר, גורזלזני אמיר, זינגבוים אורן, כץ חווה, לוי יוסי, לסטר אילנה, משיח אבי, קול רוברט, רביב עודד, שורץ יולי, שור פנינה, שי מירב.